

Filep Tamás Gusztáv

Jegyzetlapok az erdélyi történelmi regényről

■ Kuncz Aladár, a két világháború közötti romániai magyar irodalom első korszakának meghatározó irodalom-szervezője, legendás szerkesztője, a *Fekete kolostor* írója a főhatalom-változás után kibontakozó erdélyi (amelybe most a partiumit és a bánágit is beleérttem) magyar irodalom első évtizedéről fontos tanulmányt adott közre a *Nyugat* 1928-as évfolyamában,¹ ma úgy is mondhatnánk: a kánonképzés nyilvánvaló szándékával. Az erdélyi – és az Erdélyre vonatkozó – irodalom értékrendje már abban a korszakban (noha inkább a második felében, Kuncz halála után) részben üzleti szempontok szerint formálódott; produktumai Magyarországon váltak tömegolvasmánnyá, és az itthoni olvasói elvárások visszahatottak az ottani könyvkiadásra. Ennek ellenére az első évtizedben kialakult névsor a később pályára lépők nevével kiegészülve korunkra is átöröklődött. Ezt a listát sokan már akkor sem érezték pontosnak, amikor a második bécsi döntést követő években, a visszatérés után ideiglenesen véglegesülni látszott – sok, az Erdélyben kialakult értékrend, az ottani közmegegyezés szerint fontos alkotó kimaradt belőle –, az évtizedek folyamán pedig tovább deformálódott a névsor, hiszen azon alkotók és munkák közül, akiket, amelyeket a kommunista korszakban, különösen annak első felében Romániában nem lehetett kiadni, sokan kiestek a köztudatból. A diktatúra évtizedeiben az irodalompolitika új értékrendet alakított ki, a „haladó hagyományét”; ebbe sokan sokáig vagy egyáltalán nem fértek bele, bár az 1970-es években és a következő évtized első felében sok régi kultuszkönyv is megjelenhetett, amelyek szerzőit persze a kötetek előszavában általában illett megróni ideológiai hibáikért. Mindenesetre a kommunizmus bukásához vezető utolsó előtti periódusban az erdélyi úttörő nemzedék, az 1930-as években Magyarországra települt jelentős tagjainak műveiből – e morfondírozások tárgyát a történelmi regények képezik, tehát ezekből említek meg néhányat – párat már kézbe lehetett venni, így például a volt református

püspök, Makkai Sándor *Ördögsekér* című, Báthory Annáról, Bethlen Gábor koráról szóló regényét, vagy a Budapesten Corvin-koszorúval kitüntetett Gulácsy Irén *Fekete vőlegények* című művét, amely a két világháború közötti periódus összmagyar viszonylatban egyik legtöbb példányban forgatott munkája lett. Makkai néhány történelmi regénye közben Magyarországon is megjelent, bár éppen az *Ördögsekér* nem, sőt ha nem tévedek, az a két ország közötti könyvkiadási megállapodás keretében sem került itthon kereskedelmi forgalomba. Az is előfordult, hogy az újrakiadás a két országban egy időben vált lehetségessé: az egykor egyszerűen bestsellerírónak minősített Gulácsy említett műve egyszerre jelent meg – hosszú idő, több évtizedes késés után – itt is és ott is. Ezek az esetek magyarázzák, miért beszélhetünk e tárgy kapcsán kétféle értékskáláról, erdélyiről és magyarországi-ról: nem bizonyos, hogy 1989 előtt ugyanaz válhatott olvasmánnyá itt és ott, s amit nem lehet olvasni, az bizonyosan nem válik normává. Ráadásul 1989 után új prózapoétikák hódítottak, s az előzményekre egyre kevesebben kíváncsiak. Az erdélyi történelmi regény nagy korszakának eredményei lassan feledésbe merültek.

Kuncz Aladár említett dolgozatában – *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában* – nemcsak azt mondta meg, hogy ki szerepel a kiemelt alkotók névsorában, hanem azt is, hogy maga a kánon miből áll; az uralkodó szövegtípusok kronológiáját is megadta. A főhatalom-változás után előbb a líra „nagy metafizikai vigasztalása” következett el (főképp az Áprily – Reményik – Tompa László költőtriász Kuncz által természeti gyökerűnek tartott lírájában), aztán a „múltnak és a hagyományoknak benső kapcsolatait a jelen étellel” demonstráló szövegek, a történelmi novella és regény uralma, aztán a népi elbeszélés, azon belül és felül a székely tárgyúaké, a sor végén pedig ott kullog sovány eredményeivel a társadalmi regény. A történelmi vonatkozású szépprózának tehát pontos, megszabott helye volt ebben a

rendben – de nem a legkitüntetettebb helye. Eszerint az erdélyi magyar irodalomnak – legalábbis az első tíz-egynéhány évben – nemcsak a legsebezhetőbb pontja volt a „mai élet”, az akkori jelen ábrázolása a maga társadalmi, kitüntetetten nemzeti kisebbségi problémáival, hanem valamiképpen az értékrend csúcsán is ennek kellett volna állnia. A fő cél a kisebbségi korszak és helyzet nagyepikai művekben való ábrázolása, aminek a történelmi regények részben inkább csak az első évtized közlési körülményeihez – például a cenzúrához – alkalmazkodó támasztékai és előzményei, allegorikus alternatívái. Ha jól értem Kunczot, akkor szerinte ezeknek a fázisoknak a lehetőségekhez mérten egymást kellett volna váltaniuk. Ő maga szerkesztőként, szervezőként kulcsszerepet vállalt – volt úgy, hogy a háttérből – a történelmi tematika megjelenítése feltételeinek megteremtésében, az alkotók biztatásában, munkára készítésében – utóbb viszont éppen ő iparkodott megállítani a történelmi tárgyú epika diadalútját. A romániai magyar szellemi életnek a két világháború között lezajlott egyik legfontosabb vitája ugyanis éppen a történelmi regény *kapcsán* tört ki – az *írói lelkiismeret és felelősség kérdéséről*. Nagyjából „félidőben”, valamivel több mint tíz évvel Nagy-Románia létrejötté, s valamivel több mint tíz évvel annak időleges megszűnése előtt: 1929-ben. A vita a romániai magyar irodalom legfontosabb fórumán, az *Erdélyi Helikon*ban kezdődött, látszólag és elvi szinten lezárva a történelmi regények állítólagos uralmát.

Közmegegyezés szerint az *Ellenzék* című nagy múltú kolozsvári napilap két pályázati kiírása indítja el a történelmi regény (kicsit késleltetve meglóduló) „lavináját”. Ha korábban is megjelentek ilyen könyvek, azok nem tartoztak a fősodorba, a később is számon tartandó darabok mind az első pályaművek megjelenése után íródtak. A szervező és „ötletgazda” – ahogy ezt Pomogáts Béla monográfiája is megerősíti – valószínűleg Kuncz; a lap 1923 novemberében egyszerre ír ki pályázatot történelmi regényre és elbeszélésre. A pályázati feltételek közé tartozik, hogy a pályatételeknek mindkét műfajban Erdély történetéből kell venniük tárgyukat, s a kiírás megadja a választott téma időkeretét is: „a magyar éra kezdetétől fogva az 1880-as időkig”. A szervezők az utolsó negyven-egynéhány évet tekintették tehát „jelennek” és közvetlen előzményének; ez kissé önkényesen kijelölt határ. 1924-hez viszonyítva 1880 alig több, mint egyetlen emberöltő, akik akkor születtek, épp középkorúak voltak a főhatalom-változás idején. A pályázat fő szempontjai: „Csak irodalmi értékkel bíró művek pályázhatnak, amelyekben a modern történelmi regények eredményein kívül nagy gondot kell

fordítani a jellemalakításra, a kompozícióra s az érdekes, vonzó cselekvésre is.”² A regény műfajában értékelhető eredmény ekkor nem születik (határidejét később meg is hosszabbítják), de erre a pályázatra érkezik be Nyíró József nevezetes *Rapsóné rózsája* című novellája – az első közlésnél még a köztudatban véglegesült névforma szerepelt: Rapsonné – a szombatos mozgalom felszámolásának, I. Rákóczi György fejedelemségének idejéből. 1925 januárjában új pályázatot ír ki a lap – éppen a korábbiak a sikerére s a közérdeklődésre hivatkozva –, erre érkezik be Sipos Domokos *Vajúdó idők küszöbén* című hosszú elbeszélése, tulajdonképpen regényvázlata a Budai Nagy Antal-féle huszita parasztfelkelés korából, s Kacsó Sándor szintén regényvázlat-szerkezetű *Lassan mégis megvirrad* című írása Apáczai Csere Jánosról. Éppen e két témában, illetve e személyiségekről utóbb reprezentatívnak tekinthető művek születnek majd Erdélyben; lesz is még róluk szó. E pályázatra küldte be Berde Mária a szintén kisregényszámba menő *Télutót* az 1848–1849-es szabadságharc bukása utáni megtorlásokról. Ez az időszak szintén kitüntetett tárgya lehetett volna a két háború közötti erdélyi történelmi epikának, akkoriban mégsem íródott róla regény. Nyilván azért nem, mert az erdélyi népek-nemzetek együttműködését az 1849-es véres polgárháborúval aligha lehetett volna demonstrálni. Berde művének színhelye a román felkelők által korábban földült Nagyenyed, de arra nincs benne utalás, hogy kik teljesítették be a város végzetét. E novella-, illetve kisregénycímek és -témák előrevetítik, hogy az erdélyi szerzők főképpen a középkori parasztmozgalmakat, az erdélyi fejedelemség korszakát és annak előzményeit, továbbá a XIX. század eseményeit választják regényeik tárgyául.

Ez már sejteti talán, hogy a történelmi tematikájú epikának nemcsak az utólagos irodalomtörténeti értékelés szerint volt kulcsszerepe a főhatalom-változás utáni romániai magyar irodalom kialakulásában: már akkor döntő jelentőséget tulajdonítottak neki az olvasóközönség megteremtésében. Sugallták vagy ki is mondták, hogy analógiák révén kulcsot adhat az 1918-ban kezdődő történelmi helyzet értelmezéséhez, segíthet az új állapotok megértésében, allegóriákban megjeleníti a kisebbségi sérelmeknek a megszállással kezdődő sorát, de a történelmi elődök negatív vagy pozitív példájának értelmezésével a társadalmi cselekvési programok kidolgozását is elősegíti. E „helyzettudatosítás” nagy szolgálatot tesz nem pusztán az olvasóközönség, hanem a romániai magyar kisebbség mint politikai entitás megszervezésében, közösségi kapcsolat teremtésére és erősítésére, (re)konstruálja a kollektív emlékezetet, a túlélés, a

közösségszervezés és -tudatosítás összetett feladatának egyik legfontosabb eszköze lesz.

A történelmi regény ekkoriban Európa-szerte – így Magyarországon is – divatos műfaj, de erdélyi változata e szerint az elgondolás szerint olyan többletfeladatot is vállalt, mint korábban, a reformkor és a neoabszolutizmus idején az akkor még egységesnek tételezett összmagyar irodalmon belül. (Nem véletlen, hogy épp ebben az időszakban erősödni látszik Kemény Zsigmond kultusza; az *Ellenzék* például az említett pályázatok idején neki szenteli egyik irodalmi mellékletét.) A történelmi prózának az esztétikáin kívül a jelenre irányuló pragmatikus célja elvben nem jelentette a művészi érték másodlagosságának hallgatolagos elismerését – Kuncz és az irodalom több szervezője nem volt hajlandó ilyen engedményeket tenni –, csakhogy a történelmi tárgyú epika erdélyi felívelésének korszakában az érték problémája minden más műnem és műfaj kapcsán fölmerül: az első fél évtizedben még csak az irodalmi élet szerveződik, ami ekkoriban, az első években születik, nagyobb távlatból nézve talán még nem is irodalom.

Van viszont az erdélyi történelmi regénynek még egy eredője, lét-oka: éppen azok, akik a leginkább megszenvedték az első világháborús bukást, nemcsak az elszakított nemzetrészsorsára kerestek magyarázatokat, hanem az egész nemzetére. Láng Gusztáv az ezt kiváltó lelkiállapot értelmezéséhez használja a historizáció fogalmát. Szerinte „a háborús regények dömpingje” „a közönség háborús élményeinek közvetlen kifejezése”, s ugyanezen élmények megfogalmazását várták a történelmi regénytől is, mert az egyrészt „a jelen történelmi mivoltát” igazolta, másrészt a tragikum ábrázolása katarzist is ígért: „A válság történelmi analógiái [...] tartalmazzák az egykori végkifejletet s a neki megfelelő meg- és feloldásokat.”³ Szembetűnő, hogy gyakran olyan sorstragédiák válnak regénytárggyá Erdélyben – és a Partiumban –, amelyek az egész nemzetet sújtották, az összmagyar történelmet alakították. Így válik kedvelt történelmi keretté a Jagelló-korszak, a Dózsa-féle parasztháború és Mohács – a kettő közötti összefüggés fölmutatásával – az említett Gulácsyműben vagy Tabéry Géza *Vértorony* című regényében (épp ez utóbbi kapcsán tört ki a Vállalni és Vállalni vita), de például Makkai Sándor a *Táltoskirályban* és a *Sárga viharban* IV. Béla korát, a tatárjárást és előzményeit idézi. Meghatározó módon erdélyi perspektívából, de szintén az összmagyarságra vonatkoztatottan. Az ország átszervezésére-átalakítására készül Bélát, aki akkor még erdélyi „kiskirály”, barátja, Tomaj Dénes figyelmezteti, hogy Erdélyben kell megkezdeni a munkát, az ottani szemlé-

let alkalmas arra, hogy általa az uralkodó fölkeszüljön a küzdelemre. A török kor és a fejedelemség ideje ugyanerre kínálta alkalmat; amint Láng Gusztáv írja utalt tanulmányában: „A XVII. századi Erdély kiválóan alkalmas volt arra, hogy a hirtelen megkisebbedett ország képmása legyen.”⁴ A világháború utáni múltszemlélet központi kérdése az, hogy mi vezetett az összeomláshoz, központi tétele pedig, hogy Erdély más, mint a centrum. A tanulságok egy új, építkező korszak vezéreszméit (is) kínálhatják. A nemzet számára ez lesz az üzenet: a tragédia egyik oka az, hogy Erdély a budapesti centralizmus miatt nem tölthette be az ország életében az őt megillető szerepet. Az előzményektől eltérő fő sajátosság abból a tényből származik, hogy a közösség, amelynek önnön helyzetére ébredéséhez, tudatának egységesüléséhez a történelmi regény hozzájárul, kettős viszonyrendszerben: az új impériumhoz és államnemzetéhez, de ugyanakkor a magyar nemzet egészéhez mérten is meghatározni kénytelen önmagát. A romániai magyarság legalábbis politikai-jogi értelemben mássá, önálló közösséggé, nemzeti kisebbséggé vált.

Az irodalomtörténeti közmegegyezés szerint az erdélyi történelmi regény döntően az Erdélyi Helikon írói közösség által kialakított transzilván ideológia tételeinek tudatosítására is szolgált, ennek kiindulópontja pedig az, hogy az új helyzetben való önszervezéshez ott van a több évszázados alap. A régiónak az ország három részre szakadásától az 1867-es unióig tartó különállásából a törzsnemzetéhez képest más eszmetörténeti, politikai és mentális hagyománya származott át, az erdélyi közéletet más szellemi örökség és más néplélek, más psziché alakítja, amely a fejedelemség korszakából, a XVI–XVIII. századból, a Diploma Leopoldinum kiadásáig terjedő korszakból ered. Fontos eleme az egyensúlypolitika – az „erdélyi ravaszság”, az adottságokhoz való alkalmazkodás a túlélés érdekében –, de az is, hogy a függetlenségi harcokba sorolt Habsburg-ellenes mozgalmak – elsősorban Bocskaié – innen indultak ki, s irott forrásai a fejedelemségnek a haza életében betöltött szerepét rögzítő végrendeletek, Bocskai Istváné és Bethlen Gáboré. Különösen Bocskai *Testamentomi rendelkezésének* egyik legismertebb passzusa: „Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél leszen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenn tartani, mert nekik javokra, oltalmokra leszen. Ha pedig az Isten adná, hogy a magyar korona Magyarországon magyar kezéhez kelne egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük: hogy attól nemhogy elszakadnának,

valgy abban ellent tartanának, de sőt segéljék tehetségek szerént és egyenlő értelemből azon korona alá, a régi mód szerént, adják magokat. Mely dologról, ha valaha hittel való konföderáció közöttök lehet, felette igen javalljuk.”

Egy másik nézőpontból, a fejedelemség bukása utáni emlékiratokból – legszemléletesebben Cserei Mihályéból – tudható, hogy a „rossz Magyarországról jön”, a régiót a központosító gondolat rántja a bukásba. Ezt az erdélyi saját tudatot Kós Károly első, már a kiadása körülményeit tekintve is reprezentatív regénye – az Erdélyi Szépmíves Céh első könyvsorozatában, 1925-ben jelent meg, egy időben az *Ördögsekér* című, említett Makkai-regénnyel – központi elemévé tette. A *Varjú-nemzetség* az erdélyi fejedelemség bukásának folyamatát nem II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjáratához köti, hanem a Rákócziak erdélyi megjelenéséhez; Bethlen Gábor halála után magyarországi urat választanak fejedelemmé, aki nem érti, nem is akarja megérteni Erdélyt, s a népi túlélés feltételeit ellene kell megteremteni. Kós kalotaszegi hősei magyarok és románok, akik együtt védekeznek ez ellen az idegen eszmevilág ellen, az erdélyi népek, nemzetek közötti kapcsolatot e külső hatalom jelenléte teremti meg. Ugyanez a szemlélet tükröződik a *Budai Nagy Antal históriája* című Kós-kisregényben, sőt, a regionális elkülönülést és az általa kifejlesztett öntudatot Kós meglehetősen történetietlenül a középkori erdélyi vajdaság időszakába, *Az országépítő* című, István királyról szóló regényében pedig az államalapítás korára is visszavetítette. Eszmetörténeti szempontból még egy feltűnő vonása van a Budai Nagy Antalról írott kisregénynek. A sajátos erdélyi jogi szerkezet többször hivatkozott alapja ugyanis az unió trium nationum, a középkori három erdélyi „nemzet” – magyarok, székelyek, szászok – a felkelők ellen kötött és egyenjogúságra alapozott kápolnai szerződése. A Kós-féle történelemértelmezés egyik legfontosabb tétele az erdélyi nemzetek együttműködése, de az szerinte az együttélés pozitív tapasztalatainak következménye. Azaz az elgondolást, mint szemléleti örökséget hallgatólagosan a veszteseknek „adományozza”, s kiterjeszti a románokra, akik szintén részt vettek az 1437-es parasztfelkelésben; az egykori rendi szövetség így népi eredetűvé válik.

A többi erdélyi történelmi regényben is a nép a biztos alap – a történelem érette zajlik le, célja és értelme a nép „felemelése”.

A transzilvanizmus alapidokumentumának éppen Kós, Zágoni István és Paál Árpád közös *politikai* röpiratát – *Kiáltó szó – A magyarság útja – A politikai aktivitás rendszere*, Cluj-Kolozsvár, Lapkiadó Rt., 1921 – szokás

tekinteni, amely először nyilvánította ki, hogy a magyar kisebbség, fölhagyva a passzivitással, a politikai önszerződés útjára lép, bejelenti a harcot jogai érvényesítéséért, és egyben lezárja az ahhoz a Magyarországhoz vezető utakat, amely a trianoni dokumentum aláírásával lemondott a Romániába került magyar nemzetrésről. Ezt támasztotta alá Kós a korábbi különfejlődés dokumentumainak a középpontba állításával, a zárt, egységes, az összmagyartól tehát eltérő erdélyi történelmi múlt tételezésével, amely így az erdélyi népek-nemzetek – magyar, román szász – történeti összeműködésén alapul. Ezzel a „kismagyar” koncepciót a főhatalomváltás után átfórmálva újra aktuálissá tette. K. Lengyel Zsolt hívta föl a figyelmet arra, hogy az 1918 utáni Kós-féle transzilvanizmus visszájára fordítása a korábbinak: az építész-író is azok közé tartozott ugyanis, akkor 1918 előtt azt vallották, hogy Erdély dualizmus korabeli provinciaként való kezelésének a románok megerősödése lesz a következménye, s ő ezzel szemben éppen az erdélyi magyarság pártolását várta volna el a kormányoktól – a románok kárára. Az új helyzetben viszont nemcsak taktikus szempontokból vált aktuálissá a román–magyar –, illetve a román–magyar–szász – együttműködés programja. A szellemi élet képviselői, mint ahogy – egyébként őket megelőzve – az Erdélyben maradt magyar politikusok is, az erdélyi románokkal az övéktől eltérő mentalitást, kultúrát követő regátiakkal szemben való együttműködés érdekében próbáltak kapcsolókat építeni, a szászokkal pedig mint egy másik, hasonló helyzetbe került romániai kisebbséggel akartak együttműködni. Az azonban hamar világossá vált, hogy a magyarok túlértékelik e közös érdekeket: a szászokkal való politikai paktumkötési kísérlet sem vezetett eredményre, az erdélyi románság érdekei – fő reprezentánsuk Iuliu Maniu volt – pedig nem voltak összeegyeztethetők a magyarokéival: az erdélyi románok fő célkitűzése az erdélyi gazdasági-politikai pozíciók megnyerése, a központok, a városok elrománosítása volt, s ez döntőbnek bizonyult a közös érdekeknél. Ettől függetlenül a nemzetek közötti szolidaritás, mint ahogy a például Apáczai életművével, Misztótfalusi pályájával szimbolizálható élő kapcsolat igénye a nyugat-európai szellemmel, a reformáció hagyományával, szabadságeszmék és a tolerancia, a XIX. századi liberalizmus az erdélyi történelmi tárgyú próza fontos elemei maradnak a korszak végéig. Mindazonáltal magát a transzilvanizmust évtizedeken át mint irodalmi jelenséget vizsgálták, noha eredetét tekintve elsősorban politikai koncepciót jelentett, az önrendelkezés, az autonóm Erdély igényét. Politika és irodalom tagolt vi-

szonyára utal K. Lengyel Zsolt a korai transzilvanizmust tárgyaló könyvének egyik passzusa: „A kijózanodó korai transzilvanizmusnak folyvást saját mércét kellett emelnie. Ebben korántsem volt meghatározhatatlanul sokrétű vagy koncepcionálisan igénytelen. Hajlott az esztétizáló képszerűsége és a moralizáló történetieskedésre, mivel az autonómia politikailag kényes témájában kénytelen volt önmagát bizonyos fokig elleplezni, különleges mondanóit általánosságokba burkolva, szükség esetén többféleképpen értelmezhetően, lehetőleg a cenzúrát megkerülve nyilvánosságra hozni. A mindemellett szabatosan, vagyis megfejtetően, csak éppen nem dogmatikusan megalkotott és alkalmazott erdélyi magyar politikai elméletbe belesűrítette a korabeli európai kisebbségjogi gondolkodást meghatározó három alapelvet: az állampolgári egyenlőségét, valamint a kulturális és területi autonómiáét.”²⁵

Az erdélyi magyar irodalom mindenesetre az Erdélyi Szépmíves Céh 1924-es létrejöttével kapott lendületet – láttuk, első sorozatában rögtön két jelentős történelmi regény is megjelent –, a keretek aztán a Helikon írói közösség két évvel későbbi megalakulásával kezdtek megszilárdulni.

Talán már ennyi is felvillant valamit abból a tagolt helyzetből, amelyben az erdélyi történelmi regény a maga sajátos szerepét megpróbálta betölteni. Még összetettebbnek mutatja az akkori viszonyokat, ha arra is utalok, hogy az összerdélyi irodalmon belül – kicsit talán azzal a partiumival szemben, amelynek jeles képviselői között ott volt a történelmi regény két reprezentánsa, Tabéry és Gulácsy is – már az első periódusban az új, némileg elkülönülő székely irányzat is azonosította magát. Még az Erdélyi Szépmíves Céh megalakulása előtt, 1923-ban lépett színre Erdélyben az új írógeneráció – Balázs Ferenc, Jancsó Béla, Kacsó Sándor, Tamási Áron nemzedéke – a familiáris címmel *Tizenegyek antológiájaként* emlegetett kiadványban. Az erdélyi irodalmi népiség programját hirdetőik nevében a kötetnyitó két tanulmány írója, Balázs Ferenc kísérelte meg e székely irodalom elméleti kereteinek kidolgozását. Kiindulópontja az önálló – a természetközelségből, az ösfoglalkozásokból és az „etnikai tisztaságból” levezetett – székely szemlélet, a „kozmi-kus” látásmód léte, ebből magyarázza Balázs a székelyek mítosz iránti hajlamát. Az általa kolportált székely mitológiának van egy korai formaváltozata, az ide sorolható néhány szövegnek szintén a „történelem” a kerete (részben ezért térek ki rá): a hun eredetmítosz. Tamási Áron alig két-három történelmi tárgyú novellát írt, ezek között van egy hun tematikájú is az író első korszakából: a *Lóvér*.

Ami Tamásinál még mítosz, Nyirő Józsefnél egy végül megíratlanul maradt történelmi regény tárgya lett volna. Első novelláskötete, a *Jézusfaragó ember* 1924-es kiadásában szerepel *A virág jussa* – a későbbi kiadásokban *Írás a kövön* a címe –, amelyben Attila Aetiusnak ajándékozott, de megszökött bolondja esztétét vesztve vágtat egyre keletebbre, hogy megtalálja az eltűnt, kiveszett – vagy életformát váltott, megtelepült – hunokat, végül a Székelyföldön, Gyergyóban – „a nép meghalt” – sziklába vési az egykori létüket idéző emlékjeleket. A hun mítoszból Nyirő történelmi kompozíciót próbált kialakítani, a 1920-as évek második felében hun tárgyú regényen dolgozott, ez lett volna első nagyepikai műve. Azonban korán ráébredhetett, hogy az eltűnt nép sorsából az adott helyzetben nemigen formálható érvényes üzenet, ezért választhatta végül első regénye, *A sibói bölény* hőseül a magyar nyelvért folytatott felvilágosodás kori küzdelem legendás alakját, az idősebb Wesselényi Miklóst. Az 1930-as évek második felében pedig a regénybe szőtt székely eposz témájaként a határőrség 1762–1764-es erőszakos megszervezését a *Madéfalvi veszedelemben*.

A történelmi regények összefüggésben álltak tehát a Helikon ideológiájával, de nem feltétlenül az Erdélyi Szépmíves Céh adta ki őket, illetve tagjai a kiadó vagy az írói szervezet létrehozása előtt és után más kiadóknál is megjelentették a témákba vágó műveiket, nemegyszer Magyarországon, mint például Szántó György a maga világtörténelmi keretbe helyezett munkáit. Újragondolandó, hogy mennyiben tartoznak az erdélyi prózához például Gulácsy Irén Magyarországra való áttelepülése után írt regényei – az irodalomtörténeti ítélet szerint egyik sem érte el a *Fekete vőlegények* színvonalát –, vagy a szintén nagyon korán Magyarországra költözött Szentmihályiné Szabó Mária Budapesten kiadott, erdélyi fejedelemszövegekről, illetve egy XIX. századi debreceni kereskedőcsaládról szóló regényei. Mindenesetre a végleges számbavétel hiányában is valószínűsíthető, hogy az erdélyi történelmi regényekben előszeretettel rekonstruált történelmi korok valóban a XIII. század, a tatárjárás (Makkai regényein kívül Szántó György, a *Bábel tornya* tartozik ide), a Mohácsot megelőző és követő évtizedek, az erdélyi fejedelemség Bocskai harcaival kezdődő, bár más-más módon értelmezett „aranykora” (a következő, második bécsi döntés utáni időszakban ennek monumentális tablóját írta meg Szántó György a háromkötetes *Hajdútáncban*, s erről szól például az új írógenerációhoz tartozó Nagy Jenő 1943-as *Sárkányfogak közöttje* is). Alig egy-két könyvnek lesz a témája a Habsburg Birodalomba való, a Diploma Leopoldinum

utáni betagozódás. A legismertebb ezek közül Gyallay Domokos utóbb ifjúsági regénnyé átminősült *Vaskenyéren* című regénye II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának előestéjéről, a torockói bányászok lázadásáról. Műfaji egyedisége miatt említem meg Ligeti Ernő szintén ekkor, I. Lipót uralkodása alatt játszódo, 1924-ben kimondottan a gyermekeknek, illetve az ifjúságnak írt és Benedek Elek *Cimbora* című lapjában sorozatban közölt *Eget vívó György diák* című regényét. A főhóst az író Felvinczy Györgyről, az első kolozsvári nyilvános színi előadás „rendezőjéről” mintázta, tudatosan szolgálta – az arisztokraták bezárkózásával szemben – a nép felé nyitás példáját, tételesen is hitet téve a színház szerepe mellett, e példával buzdítva a kulturális önépítkezésre. A korszak második felében fordul a figyelem az államalapítás műve felé; 1934-ben Kós Károlynak – *Az országépítő* –, 1937-ben Makkai Sándornak – *Magyarok csillaga* – jelenik meg regénye István királyról. Az erdélyi belső problémák helyett újra az összmagyarságára helyezve a hangsúlyt.

A már említett, 1929-es *Vallani és vállalni* vita nem számolt le tehát a történelmi regénnyel, legfeljebb állítólagos egyeduralmát opponálta. Ha elolvassuk e polémia anyagát, láthatjuk, hogy a vitát kiobbantó cikkek egyike, Kacsó Sándoré éppen *a jelen* epikus ábrázolásának hibáira összpontosított:

„... ha már feltettük a kérdést, s merünk ankétozni is felette, akkor ne álljunk meg itt. Ez a történelmi regény körüli tánc csak fiókája, természetes szülőtte veszedelmesebb öreganyjának. Nem a történelmi regény jogosultságáról van itt szó, s Berde Mária [aki az első vitacikket írta az *Erdélyi Helikon*ba, Kuncz Aladár fölkérése – F. T. G.] is többre felelt, mint amennyit kérdeztek tőle. – Íróink nemcsak történelmi regényeket írtak, sőt nagy többségben nem azt írtak. Mertek ők közelebb is jönni a jelenhez, csak a mi jelenünkhöz nem mertek elérkezni soha. Csak azt nem merték adni, ami az erdélyi magyar irodalomnak lényege lehetne. Nem merték önmaguk előtt sem leszögezni, hogy az erdélyi magyar irodalmat nem születési hely és nem is az határozza meg, hogy magyar nyelven íródik. És ha érezte is elvétve valaki, hogy az az »erdélyi« jelző többet is megkövetel, úgy stílusproblémákon nyargalászott a lényeg helyett.”⁶

Így tehát a történelmi regény divatjának sem ez a vita, sem az erdélyi társadalmi regény néhány kiemelkedő darabjának megjelenése, illetve az ezt megelőző szemléletváltás nem vetett véget. A következő korszakhatáron olyan szintén reprezentatív *életrajzi* regények jelennek meg, amelyek hősei a magyar szellemi élet kimagasló, korszak-meghatározó erdélyi – vagy Erdélyhez is kötő-

dó – alakjai: Szentimrei Jenő 1939-ben adja ki Kölcsey Ferencről, Szenczei László 1943-ban Apáczai Csere Jánosról – *A halál és tanítványa* – szóló életrajzi regényét. Mindketten leszámolnak a romantika maradványaival; Szentimrei egyébként többek között az akkori jelen égető problémáival napi szinten is foglalkozó radikális közíró, Szenczei pedig azelőtt az erdélyi irodalomban nagyrészt ismeretlen objektivista-dokumentarista prózát írt, és a francia lélektani regényt tekintette mintának. A korabeli kritika – a történész Makkai Lászlóé – a korábbi, még a romantika eszközeivel élő regényekkel szemben Szenczeiét szellemtörténeti megalapozása, hiteles korrajza, plasztikussága miatt a modern történelmi regény mintadarabjának minősítette.

Vallasek Júlia figyelt föl újabban arra,⁷ hogy a második bécsi döntés, a visszatérés, -illeszkedés után „rövid időre ismét előtérbe kerül a történelmi regény”, de ekkor már döntően a XIX. század folyamatai válnak regény témává. Ezt részben azzal magyarázza, hogy a kisebbségi élet liberális muszával szemben az új rendben konzervatívabb szemlélet uralkodott, amely hajlamos a múltba fordulásra, másrészt „a kisebbségi viszonyok felbomlása lehetővé tette a történelmi önvizsgálat szabadabb módját”.⁸ Több tempós, köteteken átnyúló nagyregény születik ekkor – Berde Mária: *A hajnal emberei* (1942), Wass Albert: *Mire a fák megnőnek* (1942), *A kastély árnyékában* (1943), Makkai Sándor: *Mi Ernyeiek* (1942), *Szép kísértet* (1942), *Szabad vagy* (1943) – s ezek együtt a reformkortól a Bach-rendszeren át a dualizmusig követik a magyar történelmet, az önvizsgálat szándékával, de már „nagy magyar” szempontrendszer alapján.

Születik azonban ebben a korszakban „utótranszilvanista” munka is, amely az adott politikai situációban, a német szövetség éveiben az erdélyi különállás és egyensúlypolitika hagyományához tér vissza. Ligeti Ernő Bethlen Miklós-ról, az emlékiratíró kancellárról szóló *Noé galambja* című könyve valójában eszmetörténeti tanulmány inkább, műfajmegjelölése szerint viszont regény; nem tudjuk, hogy a műfajválasztás mögött üzleti szempontok álltak-e – a történelmi regény ekkor még mindig eladható – vagy prózapoétikai megfontolások. A jeles közíró, Spectator (Krenner Miklós) szerint ez az a könyv, amely „megmondja, mit jelent [...] a transzilvanizmus: Erdély öncélúságának hangulatát, partikularizmussal incselkedést, két nemzetet közti küldetés tudatát, más szellemalkatot a három nép, a szabadelvűség, a magyar nyelvi erő, Európa-követés, racionalizmus következtében.”⁹

Az *Ellenzék* idézett 1923-as pályázati felhívásában, ahogy említettem, a korszakhatár (kissé tehát önké-

nyes) kijelöléséből az következik, hogy a „jelenkori” és a történelmi regény közötti mezsgyén ott marad árván a korszak erdélyi prózájának néhány kimagasló vagy más szempontból fontos teljesítménye, a „félmúltat”, a főhatalomváltást közvetlenül megelőző idők ábrázolásai, így elsősorban Bánffy Miklós *Erdélyi történet* című trilógiája, mely az első világháború kitöréséig tárgyalja a dualizmus utolsó szakaszát, vagy azok a nyelvhatáron áttörő regények, amelyek az ekkor hagyományosnak tekintett regényformától poétikai vonatkozásban is eltérnek, Kuncz Aladár *Fekete kolostora* – ő maga minősítette regénynek, noha az alcím műfaj-meghatározása szerint a francia internáltság idejéből származó feljegyzésekről van szó –, az első kisebbségi korszak mára klasszikussá vált műve, és Markovits Rodion esztétikai vonatkozásban vitatott riportregényei, *A szibériai garnizon és az Aranyvonat az oroszországi hadifogságról, illetve a polgárháborúról*. Az előbbi világsikert ért el, a második megbukott – a kommunista korszak az elsőt sorolta be haladó hagyományai közé, a másodikat viszont hol elhallgatta, hol becsmérelte –, de eszmetörténeti szempontból a második a fontosabb, amennyiben kiderül belőle, hogy a magyar internacionalisták aránytalanul nagy többsége nem az eszme védelmében fogott fegyvert a szovjethatalom oldalán, hanem azért, hogy fegyvert szerezzen és megvédje magát a Szibériát uraló cseh légióktól, s hogy hazaverekedje magát (a közben szétdarabolt) Magyarországra. Az időkeretek miatt végképp nem tartozna a történelmi regények közé például Czinczár Miklós sosem emlegetett, az előbbiekhöz nyilván nem is mérhető, de tematikájában társtalan és az Erdélyi Szépmíves Céh által 1935-ben kiadott *Menekülés* című regénye, amelynek tárgya az 1916-os erdélyi román betörés. Gyanítom, hogy ezeknél hasonló írói intenciót feltételezhetünk, mint a közvélekedés által is történelminek elismert regényeknél. A döntő fordulópont, a világháború, ahogy erre talán a fenti Láng Gusztáv-idézetből is következtethetünk, történelemmé változtathatta a világháborút megelőző időszakot. A modern magyar epika egyik legfontosabb előzménye éppen az az erdélyi krónika- és emlékirat-irodalom, amelynek aktorai, Szalárdi, Cserei, Kemény János, Bethlen Miklós vagy a latinul író Szamosközi – ha szűk körben is, nem egyszer csak a közvetlen leszármazottak számára – a jövőnek „üzentek”. Nem véletlen, hogy az első kisebbségtörténeti korszak erdélyi magyar szellemi életének a második bécsi döntés után született maradandó feldolgozása, Ligeti *Súly alatt a pálmája* bizonyos olvasatban – az író szándékának megfelelően – szintén emlékirat.

JEGYZETEK

- 1 KUNCZ Aladár: *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában = Nyugat*, 1928, I., 501–508.
- 2 Idézi POMOGÁTS Béla: *Kuncz Aladár*. Kolozsvár – Bukarest, Kriterion, 2001, 131.
- 3 LÁNG Gusztáv: *Móricz Zsigmond Erdély-trilógiája és a kortárs történelmi regény = Uő: Tiltakozó szomorúság. Esszék, tanulmányok*. Szombathely, Savaria University Press, 2015, 195–207., 199. A tanulmány az erdélyi történelmi regényekre is utal.
- 4 Uo., 204.
- 5 LENGYEL Zsolt, K.: *A megírsult kompromisszum. A transzilvanizmus eredete és alakjai az 1920-as években. = Uő: A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda, Pro-Print, 2007, 257–258. A passzushoz tartozó jegyzeteket nem idézem.
- 6 KACSÓ Sándor: *Gyávák voltak az erdélyi magyar írók = Brassói Lapok*, 1929. október 16., 1.
- 7 VALLASEK Júlia: *Elváltzott világ. Az erdélyi magyar irodalom 1940–44 között*. Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2004, 139–149.
- 8 Uo., 139–140.
- 9 SPECTATOR: *Erdélyi kancellárok = Magyar Nemzet*, 1943. május 16., 6.